

HUDUDLARNI FISKAL SALOHIYATI VA XAVF DARAJASI BO‘YICHA DIFFERENSIAL BOSHQARISH ASOSIDA SOLIQ MA‘MURIYATCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Azamjonov Ulug‘bek Usmonjon o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

“Iqtisodiy fanlar” kafedrasida katta o‘qituvchisi, i.f.f.d (PhD)

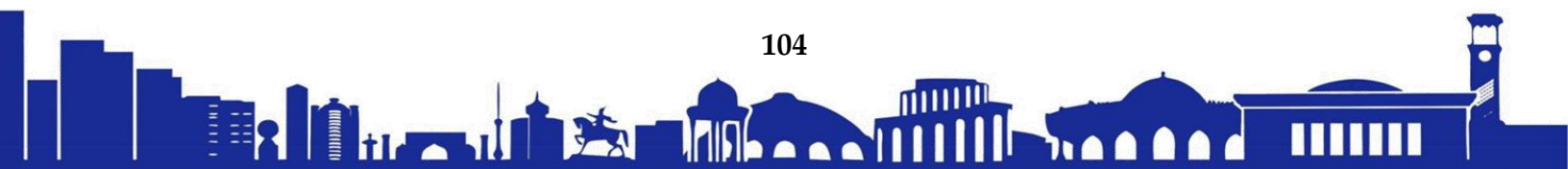
ulugbekazamjonov1606@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada hududlarni fiskal salohiyat va xavf darajasi bo‘yicha tabaqalashtirib boshqarishga asoslangan soliq ma‘muriyatchiligi metodologiyasi ishlab chiqildi va uning mahalliy byudjet daromadlarini oshirishdagi amaliy ahamiyati ochib berildi. Tadqiqotda 2021-2025 yillardagi ochiq statistik ma‘lumotlar, budjet va soliq sohasidagi islohotlar, raqamli to‘lovlar dinamikasi hamda hududiy fiskal boshqaruv nazariyasi sintez qilinib, integral indeks va differensial boshqaruv matritsasi taklif etildi. Natijalar hududiy soliq ma‘muriyatchiligini yagona standart asosida emas, balki fiskal sig‘im, mavsumiylik, raqamli tushumlar, yashirin iqtisodiyot signallari va prognozdan og‘ishlar kombinatsiyasi asosida moslashtirish mahalliy byudjetlar daromad bazasini barqaror kengaytirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: mahalliy byudjet, fiskal salohiyat, hududiy soliq ma‘muriyatchiligi, differensial boshqaruv, fiskal xavf, prognozlash, raqamli to‘lovlar, xufyona iqtisodiyot, integral indeks, hududiy monitoring

Kirish

Mahalliy byudjetlar daromadlarining barqaror o‘sishi hududiy rivojlanish dasturlarini moliyalashtirish, infratuzilmaviy nomutanosibliklarni yumshatish hamda ijtimoiy xizmatlarning uzluksizligini ta‘minlashda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, hududlarning iqtisodiy tuzilmasi, to‘lov intizomi, raqamli to‘lovlar ulushi va xufyona faoliyat ko‘lami bir xil emasligi sababli yagona soliq ma‘muriyatchiligi modeli hamma joyda birdek natija bermaydi. Ayrim tuman va shaharlarda rasmiy aylanma kengayib borayotgan bo‘lsa, boshqa hududlarda naqd muomala ulushi, mavsumiy tushumlar keskinligi va fiskal zaxiralarning yetarlicha safarbar etilmayotgani daromadlar prognozi ijrosini zaiflashtiradi. Shu bois mahalliy

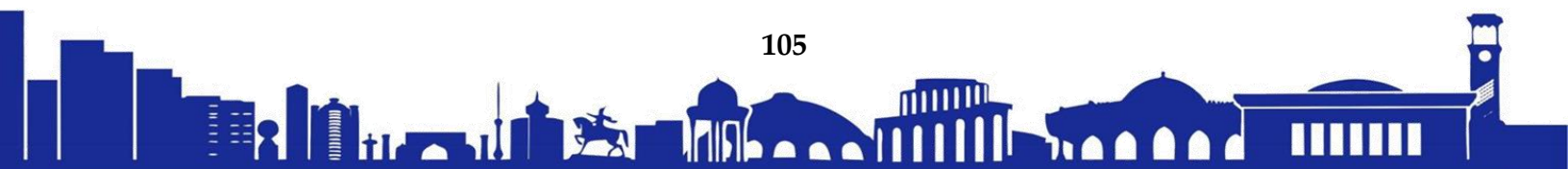

byudjet daromadlari bilan bog‘liq xavf va salohiyatni hududiy kesimda farqlovchi boshqaruv yondashuvi nazariy zaruratdan amaliy ehtiyoj bosqichiga o‘tdi. Differensial boshqaruvning mazmuni hududlarni oddiy ma‘muriy chegaralar bo‘yicha emas, balki fiskal sig‘im, tushum elastikligi, yashirin aylanma ehtimoli va ma‘muriy ta‘sirchanlik darajasi bo‘yicha guruhlashni anglatadi. Shunday yondashuv qo‘llanilganda soliq ma‘muriyatchiligi resurslari umumiy tekshiruvlar orasida tarqab ketmaydi, aksincha eng yuqori fiskal qaytim beradigan yo‘nalishlarga manzilli tarzda yo‘naltiriladi.

Xalqaro ilmiy yondashuvlarda fiskal markazlashuv va hududiy mustaqillik o‘rtasidagi muvozanat iqtisodiy o‘sish, hududlararo tengsizlik va mahalliy xizmatlar sifati bilan chambarchas bog‘liq ekani qayta-qayta ta‘kidlanadi [11]. Bu adabiyotlar mahalliy darajada soliq tushumlarini ko‘paytirish faqat stavkalarni oshirish yoki undirishni kuchaytirish bilan emas, balki hududning real iqtisodiy profili va xavf xaritasini to‘g‘ri aniqlash bilan samarali bo‘lishini ko‘rsatadi. O‘zbekiston sharoitida esa so‘nggi yillarda raqamli to‘lovlar infratuzilmasining kengayishi, budget prognozlashtirish mexanizmlarining avtomatlashtirilishi va xufyona iqtisodiyotga qarshi dasturlarning kuchayishi ana shu konsepsiyani amaliyotga yaqinlashtirdi. Shunga qaramay, ko‘plab tahlillarda hududlar fiskal salohiyat bo‘yicha baholansa-da, xavf darajasi bilan qo‘shib boshqariladigan yagona metodik maydon yetarlicha ishlab chiqilmagan. Natijada yuqori salohiyatli, lekin yuqori xavfli hudud bilan past salohiyatli, biroq barqaror intizomga ega hududga bir xil ma‘muriy choralar qo‘llanmoqda. Bu esa ma‘muriy xarajatlarni oshiradi, profilaktika va nazoratning optimal nisbatini buzadi hamda mahalliy byudjet daromadlarining ichki zaxiralarini to‘liq safarbar etishga to‘sqinlik qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi hududlarni fiskal salohiyat va xavf darajasi bo‘yicha tabaqalashtirib boshqarishga asoslangan soliq ma‘muriyatchiligi metodologiyasini takomillashtirishdan iborat. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, 2021-2025 yillar bo‘yicha ochiq statistik ma‘lumotlar, Markaziy bank va Iqtisodiyot hamda moliya vazirligi materiallari, shuningdek soliq boshqaruvi nazariyasiga doir ilmiy yondashuvlar sintez qilindi [12]. Muallif hududiy fiskal salohiyatni daromad bazasining sig‘imi, daromad manbalarining xilma-xilligi, raqamli tushumlar, ro‘yxatdan o‘tgan subyektlar faolligi va tushumlarning mavsumiy barqarorligi bilan, xavf darajasini esa yashirin aylanma alomatlarini, prognozdan og‘ishlar, qarzdorlik, naqdlik ulushi hamda huquqbuzarlik signallari bilan ifodalashni taklif etadi. Maqolaning ilmiy yangiligi

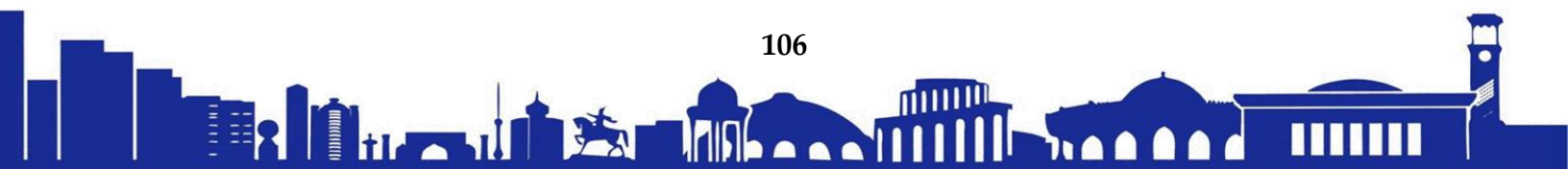
shundaki, unda hududlarni faqat daromad hajmi bo'yicha emas, balki fiskal imkoniyat va fiskal xatarlarning o'zaro kombinatsiyasi bo'yicha boshqarish modeli ishlab chiqiladi. Ushbu model prognozlash, profilaktika, servis, monitoring va nazorat bloklarini hudud tipologiyasiga mos ravishda qayta taqsimlash imkonini beradi. Natijada soliq ma'muriyatchiligida bir xil buyruqbozlik usulidan voz kechilib, maqsadli, moslashuvchan va fiskal samaradorligi yuqori boshqaruv arxitekturasi shakllantiriladi.

Asosiy qism

Fiskal salohiyat tushunchasini faqat amaldagi soliq tushumlari bilan cheklash metodologik xatoga olib keladi. Chunki ayrim hududlarda joriy tushum past bo'lsa-da, ishlab chiqarish, xizmatlar, qurilish, logistika yoki agroklastlar hisobiga hali safarbar qilinmagan daromad bazasi ancha katta bo'lishi mumkin. Shu sababli fiskal salohiyatni baholashda amaldagi tushum, soliq bazasining kengayish sur'ati, yuridik va jismoniy shaxslar faolligi, raqamli tranzaksiyalar chuqurligi hamda budjet daromadlarining mavsumiy elastikligi birgalikda o'rganilishi lozim. Bunday yondashuv mahalliy byudjetlarning nafaqat bugungi holatini, balki yaqin istiqboldagi o'sish imkoniyatini ham ko'rsatadi. Salohiyat ko'rsatkichi strategik resurs bo'lsa, xavf ko'rsatkichi shu resursning yo'qotilishi yoki kechikib safarbar bo'lish ehtimolini bildiradi. Shuning uchun ushbu maqolada hududiy boshqaruvning markaziga aynan shu ikki o'lchamning kesishuvi qo'yildi.

Bir xil ma'muriy standartlarning barcha hududlarga teng qo'llanishi ko'pincha natija emas, ko'rsatkich ortidan quvishga olib keladi. Yuqori sanoatlashgan va katta tranzaksion oqimga ega hududda raqamli monitoringning qaytimi juda baland bo'lsa, kichik agrar hududda ayni vosita nisbatan past natija berishi mumkin. Aksincha, norasmiy bandlik yuqori bo'lgan joylarda profilaktika, ro'yxatdan o'tkazish va xizmatga asoslangan yondashuv kuchliroq samara beradi. Bu holat hududlar uchun boshqaruv instrumentlarini tanlashda intensivlik darajasi, axborot manbalari va javob choralarini moslashtirish zarurligini ko'rsatadi. Demak, samarali soliq ma'muriyatchiligi hududiy farqlarni inkor etmaydi, balki ularni boshqaruv qarorining boshlang'ich nuqtasiga aylantiradi. Shu tariqa differensial yondashuv mahalliy byudjet daromadlarini oshirishning institutsional mexanizmiga aylanadi.

So'nggi yillarda kuzatilgan raqamli to'lovlar kengayishi hududiy fiskal tahlilning mazmunini sezilarli ravishda boyitdi. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, Tezkor

to'lovlar tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar hajmi 2021-yildagi 315,8 trln so'mdan 2024-yilda 917,9 trln so'mga yetgan, tranzaksiyalar soni esa 12,3 milliondan 47,5 milliongacha ko'paygan [4]. Bunday o'sish hududlarda rasmiy pul oqimlarini tezroq ko'rish, mavsumiy siljishlarni erta aniqlash va tushumlar prognozini choraklar kesimida yanada ishonchliroq tuzish imkonini beradi. Raqamli izlarning ko'payishi ayniqsa savdo, servis va kichik biznes faol bo'lgan hududlarda fiskal salohiyatni aniqroq baholashga xizmat qiladi. Shu bilan birga raqamli to'lovlarning geografik notekisligi hududiy xavf profilining ham bir xil emasligini bildiradi. Demak, raqamli infratuzilma ma'lumotlari hududlarni differensial boshqarish modelining ajralmas indikatori sifatida qo'llanishi kerak.

Bank kartalari orqali amalga oshirilgan xarajatlar tarkibida naqd pulsiz operatsiyalar ulushining 2022-yildagi 72,8 foizdan 2024-yilda 78,1 foizga yetishi fiskal nazoratning yangi imkoniyatlarini ochib berdi [4]. Bu ko'rsatkichning o'sishi tovar va xizmatlar bozorida rasmiy aylanishning chuqurlashayotganini ko'rsatadi, biroq hududlar bo'yicha tafovutlar saqlanib qolayotgani sababli yagona mamlakat ko'rsatkichi yetarli emas. Agar bir hududda bank kartalari orqali xarajatlar jadal oshayotgan bo'lsa, boshqa hududda terminaldan tashqari tushumlar, bankomat orqali qayta naqdlashtirish yoki qayd etilmagan servis amaliyotlari ustun bo'lishi mumkin. Shu sababli hududiy fiskal salohiyat faqat soliq hisobotlari asosida emas, balki to'lov infratuzilmasi orqali shakllanayotgan iqtisodiy signal va pul oqimlari orqali ham o'lchanishi lozim. Bunday yondashuv mahalliy byudjet daromadlarining ichki rezervlarini yashirin shakldan rasmiy kanallarga o'tkazish imkonini kengaytiradi. Aynan shu nuqta differensial boshqaruvni oddiy reyting emas, operatsion qarorlar tizimiga aylantiradi.

Prezidentning 2025-yil dekabrda Murojaatnomasida kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushi 45-50 foizlik darajadan 28 foizgacha pasaytirilgani qayd etildi, savdo va servis sohalarida naqd pulsiz to'lovlar ulushini 75 foizdan oshirish vazifasi belgilandi [3]. Ushbu siyosiy maqsad hududiy soliq ma'muriyatchiligini statistikadan amaliy boshqaruvga o'tkazishni talab qiladi, chunki umumrespublika natijasi hududlar bo'yicha bir xil shakllanmaydi. Ayrim viloyatlarda raqamli tushumlar tez kengayadi, boshqa hududlarda esa norasmiy xizmatlar, mavsumiy savdo va kichik bozor segmentlari soliq bazasining ancha qismini yashirin ushlab turadi. Shuning uchun xufyona iqtisodiyotga qarshi siyosatni ham hududiy tipologiyaga bog'lash zarur: qaysi hududda profilaktika ustuvor,

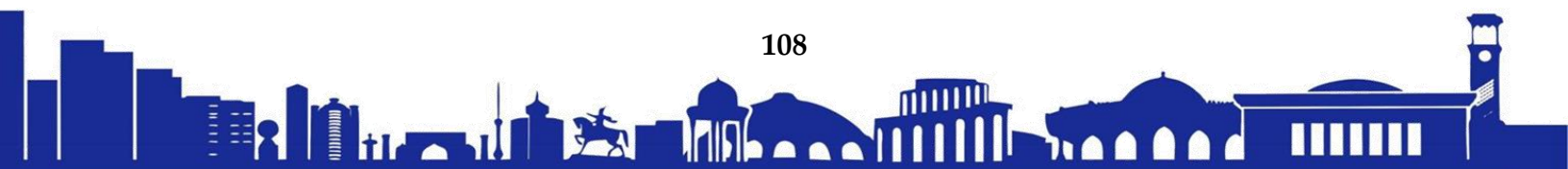

qaysisida tranzaksiyon monitoring, yana qaysisida nazorat va ma'lumotlar integratsiyasi kuchaytirilishi lozimligi oldindan belgilanadi. Bu yerda markaziy maqsad jazolashni ko'paytirish emas, balki fiskal zaxirani eng kam ma'muriy xarajat bilan rasmiy maydonga olib chiqishdir. Demak, differensial soliq boshqaruvi yashirin iqtisodiyotni qisqartirish dasturining hududiy ijro mexanizmi sifatida talqin qilinishi lozim.

Mahalliy byudjet daromadlarini prognozlashtirish tizimidagi so'nggi islohotlar ham mazkur yondashuv uchun mustahkam institutsional asos yaratdi. PQ-397-son qarorga muvofiq, 2026-yildan boshlab davlat budjeti daromadlari prognozi Iqtisodiyot va moliya vazirligining axborot tizimi orqali avtomatlashtirilgan shaklda hisoblanadi, keyingi bosqichlarda esa choraklar, hududlar va daromad manbalari kesimida taqsimlash chuqurlashtiriladi [1]. Qarorda iqtisodiy va mavsumiy omillarni inobatga olish, hududiy darajada ishtirokni kengaytirish va integratsiyalashgan axborot maydonini yaratish alohida belgilangan. Bu yondashuv oddiy prognozdan farqli ravishda, har bir hududning daromad shakllanish logikasini tahlil qilishni talab etadi. Shunday ekan, avtomatlashtirilgan prognoz tizimi differensial boshqaruv metodologiyasi bilan to'ldirilmasa, raqamlashtirishning fiskal samarasi to'liq ochilmaydi. Aksincha, salohiyat va xavf indikatorlari ushbu tizimga kiritilsa, hududiy soliq boshqaruvi real vaqtga yaqin rejimda yangilanib boradigan aqlli modelga aylanadi.

Jadval 1da 2021-2025 yillarda hududiy fiskal salohiyatni bilvosita tavsiflovchi raqamli va monetar indikatorlarning dinamikasi jamlandi. Mazkur ko'rsatkichlar hududlar bo'yicha to'liq emas, ammo ular rasmiylashtirilayotgan pul oqimlari tez sur'atlarda kengayib borayotganini ko'rsatadi va shu orqali mahalliy daromad bazasini chuqurroq segmentlash zaruratini asoslaydi. Ayniqsa, tezkor to'lovlar, bank kartalari aylanmasi va terminal tushumlari ortishi hududiy fiskal signalni kuchaytirib, soliq organlariga ma'muriy qarorlarni umumiy sezgi emas, ma'lumotlar oqimi asosida qabul qilish imkonini beradi. Bunday raqamlar differensial boshqaruv uchun tayanch fakt bo'lib, salohiyatni faqat yalpi tushumdan emas, iqtisodiy rasmiylashuvning jadallashuv darajasidan ham ko'rish lozimligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim indikatorlar bo'yicha vaqt qatorlari hali to'liq shakllanmagani metodologik ehtiyotkorlikni ham talab qiladi. Demak, hududiy tahlilda mutlaq raqamlar bilan bir qatorda trend, nisbat va strukturaviy o'zgarishlar ham hisobga olinishi kerak.

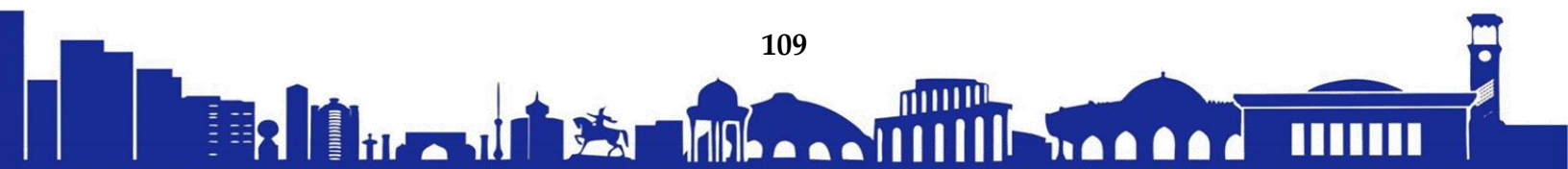

Mamlakat darajasidagi ko'rsatkichlar hududlarga avtomatik ko'chirilmaydi, lekin ular hududiy boshqaruv modelini qurish uchun me'yoriy diapazon va taqqoslash bazasini beradi. Masalan, agar savdo va xizmatlar sohasida terminal tushumlari ulushi umumiy milliy tendensiyada tez o'sayotgan bo'lsa, ayrim hududlarda bunday o'sishning sekinlashuvi fiskal xavf signali sifatida talqin qilinishi mumkin. Xuddi shuningdek, bank kartalari aylanmasining keskin o'sishi bilan mahalliy soliqlar yoki aylanmadan undiriladigan tushumlar o'rtasida mutanosiblik bo'lmasa, bu ham ma'muriy tekshiruvdan oldingi profilaktik tahlilga asos bo'ladi. Demak, differensial boshqaruv modelida hududiy ko'rsatkichlar milliy medianalar, kvartillar va o'sish sur'atlari bilan qiyosiy o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday mexanizm hududni shunchaki past yoki yuqori daromadli deb emas, balki kutilgan fiskal natijadan og'ish darajasi bo'yicha baholash imkonini beradi. Shu jihatdan jadvaldagi ko'rsatkichlar kelgusida indikatorlar panelini tuzish uchun boshlang'ich statistik maydon vazifasini bajaradi.

Endi hududiy boshqaruvning ikkinchi o'qi bo'lgan xavf darajasiga murojaat qilish lozim. Xavf deganda nafaqat huquqbuzarlik ehtimoli, balki daromad prognozining bajarilmasligi, tushumlarning yuqori mavsumiy tebranishi, qarzdorlikning qaytalanishi, norasmiy aylanma alomatlari va ma'muriy choralarning past natijadorligi tushuniladi. O'RB-1105 bilan 2026 yil uchun mahalliy byudjetlar parametrlari va transfertlar tizimi mustahkamlangani hududiy barqarorlikni rejalashtirish uchun muhim bo'ldi [2]. Lekin parametrlarning tasdiqlangani ularning ijrosi hududlar bo'yicha bir xilda kechishini anglatmaydi. Shu sababli xavf indikatorlari nafaqat fiskal intizomni, balki parametrlashtirilgan rejalarning real bajarilish ehtimolini baholash vositasi sifatida talqin qilinishi kerak. Bunda choraklik va oylik monitoring mexanizmlari, ayniqsa mavsumiy tebranishi kuchli hududlar uchun, alohida ahamiyat kasb etadi.

Hududiy xavfni o'lchashda statistik og'ishlarni to'g'ri talqin qilish juda muhimdir. Masalan, tushumning pasayishi har doim ham ma'muriy sustkashlik yoki yashirin aylanma natijasi bo'lavermaydi; ayrim hollarda u ishlab chiqarish siklining tabiiy fazasi, qishloq xo'jaligidagi mavsumiylik yoki investitsion qayta qurilish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bois muallif xavf indikatorlarini ikki katta guruhga ajratishni taklif etadi: boshqariladigan xavflar va tashqi omillar bilan bog'liq xavflar. Birinchi guruhga chek intizomi, qarzdorlik, ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash, elektron hujjatlashtirish darajasi va takroriy qonunbuzarliklar kiradi. Ikkinchi guruhga esa hosildorlik sikli, xomashyo

narxi, migratsiya oqimlari, yirik korxonada faoliyatidagi uzilishlar yoki logistika cheklovlari singari omillar kiradi. Aynan ushbu tafovut differensial boshqaruvni statistik kuzatuvdan amaliy qaror chiqarish bosqichiga olib o‘tadi.

Hududlarni toifalashning amaliy qulay modeli sifatida ikki o‘lchovli matritsa eng maqbul ko‘rinadi. Uning bir o‘qida fiskal salohiyat past, o‘rta va yuqori guruhlariga ajratiladi, ikkinchi o‘qida esa xavf darajasi past, o‘rta va yuqori segmentlarda baholanadi. Xalqaro tajribada ham submilliy moliya tizimlarini boshqarishda resurs sig‘imi bilan xatar ko‘rsatkichlarini birlashtirish hududlararo tenglashtirish va motivatsion mexanizmlarni aniqroq qurishga yordam berishi ta’kidlanadi [10]. Bunday matritsa yordamida hududlar son-sanoqsiz ko‘rsatkichlar orasida yo‘qolib qolmaydi, balki boshqaruv nuqtai nazaridan tez anglashiladigan toifalarga tushadi. Shuningdek, ushbu model markaziy apparat, viloyat darajasi va tuman-shahar bo‘g‘inlari o‘rtasida vazifalarni qayta taqsimlash uchun ham qulaydir. Zero, har bir toifa uchun profilaktika, servis, monitoring va nazoratning o‘ziga xos kombinatsiyasi belgilanadi.

Mazkur matritsaning amaliy qiymati shundaki, u hududni faqat muammo manbai sifatida ko‘rmaydi. Past salohiyatli, lekin past xavfli hudud rivojlantiruvchi qo‘llab-quvvatlash va bazani kengaytirish dasturlariga ko‘proq ehtiyoj sezadi, yuqori salohiyatli va yuqori xavfli hudud esa tezkor monitoring, ma’lumotlar integratsiyasi va agressiv profilaktik choralarni talab qiladi. O‘rta salohiyatli hududlarda esa asosan ma’muriy xizmatlar sifati, to‘lov intizomi va prognozlash aniqligi natijani belgilaydi. Demak, hududiy soliq ma’muriyatchiligida bir xil tekshiruv rejasi yoki bir xil KPI tizimi o‘rniga, toifa bo‘yicha moslashtirilgan boshqaruv instrumentlari joriy etilishi kerak. Ana shunda ma’muriy yuk kamayadi, fiskal samara esa ortadi. Jadval 2 aynan shu tabaqalashtirish logikasining amaliy modelini ifodalaydi.

Jadval 1. Fiskal salohiyat va xavf darajasi bo‘yicha hududlarni differensial boshqarish matritsasi

Fiskal salohiyat	Xavf darajasi	Hudud tipi	Ustuvor boshqaruv instrumenti	Kutiladigan fiskal natija
-------------------------	----------------------	-------------------	--------------------------------------	----------------------------------

Yuqori	Yuqori	Katta aylanmali, signal og'ishi yuqori hudud	Real vaqt monitoringi, ma'lumotlar integratsiyasi, sektorli profilaktika	Tezkor fiskal zaxira safarbar qilinadi
Yuqori	O'rta	Resurs sig'imi baland, intizomi nisbatan barqaror hudud	Prognoz aniqligini oshirish, segmentlar bo'yicha servis	Prognozdan ortiq tushum ehtimoli kuchayadi
Yuqori	Past	Barqaror va rasmiylashgan iqtisodiy maydon	Yengillashtirilgan nazorat, investitsion va xizmat ko'magi	Barqaror o'sish va arzon ma'muriy boshqaruv
O'rta	Yuqori	Mavsumiy va notekis tushumli hudud	Choraklik risk-skrining, qarzdorlik va naqdlik monitoringi	Yo'qotishlar qisqaradi, intizom tiklanadi
O'rta	O'rta	Standart tranzaksion faol hudud	KPIga asoslangan servis-nazorat muvozanati	Tushumlar me'yoriy trayektoriyada ushlanadi
O'rta	Past	Bazasi kengayib	Ro'yxatdan o'tkazish,	Daromad bazasi

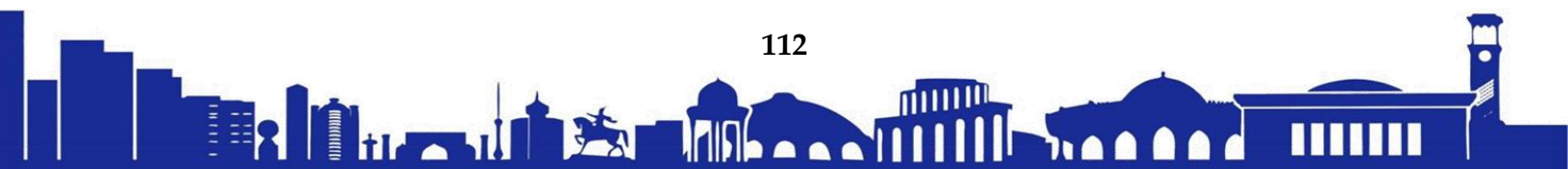

		borayotgan hudud	ixtiyoriy to'lovni rag'batlantirish	bosqichma-bosqich kengayadi
Past	Yuqori	Norasmiylik ulushi baland, zaif bazali hudud	Legallashtirish, identifikatsiya, mobil servislar	Soliq bazasi shakllanishi boshlanadi
Past	O'rta	Resurslari cheklangan o'tish hududi	Mahalliy sektorlarni xaritalash, ma'lumot tozaligi	Prognozlar ishonchligi ortadi
Past	Past	Kichik, biroq intizomli hudud	Soddalashtirilgan ma'muriy model va konsultativ qo'llab-quvvatlash	Barqaror, past xarajatli fiskal boshqaruv

Manba: ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar va 2021-2025 yillardagi ochiq ma'lumotlar sintezi asosida muallif ishlanmasi.

Jadvalda ko'rsatilganidek, yuqori salohiyat-yuqori xavf kombinatsiyasi eng sezgir boshqaruv hududi hisoblanadi. Bunday joylarda tushum bazasi katta bo'lgani sababli har qanday yashirin aylanma yoki intizom og'ishi mahalliy byudjetga sezilarli yo'qotish olib keladi. Shuning uchun bu segmentda asosiy urg'u jazoga emas, raqamli izlarni birlashtirish, anomaliyalarni erta aniqlash va tezkor profilaktik ta'sirga qaratilishi kerak. Agar katta aylanmali hududlarda kechikkan reaksiya bilan ishlansa, fiskal zaxira qisqa muddat ichida yashirin kanalga o'tib ketishi mumkin. Demak, bu toifada tezkorlik, integratsiya va sektorlar kesimidagi chuqur monitoring eng muhim boshqaruv prinsiplaridir. Aynan ushbu hududlarda differensial boshqaruvning fiskal qaytimi eng yuqori bo'ladi.

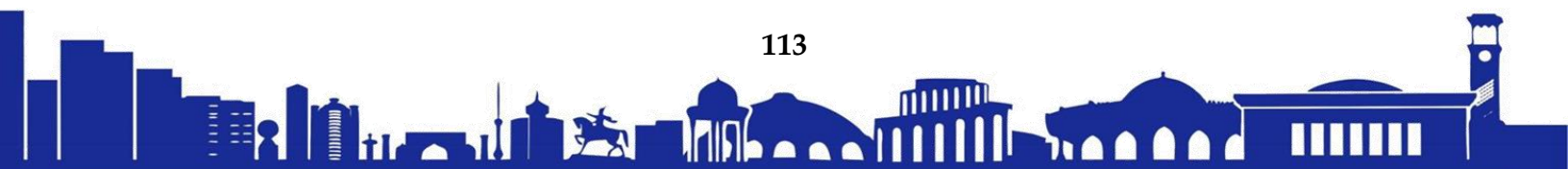

Yuqori salohiyat, ammo past xavfli hududlar tamoman boshqa boshqaruv falsafasini talab qiladi. Bu yerlarda haddan tashqari tekshiruv va yuqori ma'muriy bosim rasmiylashuvni emas, aksincha biznes faoliyatining tranzaksion xarajatlarini oshirib yuborishi mumkin. Shu sababli servisga yo'naltirilgan, ma'lumotlardan foydalanadigan va prognozlashni aniqlashtiradigan yondashuv maqsadga muvofiq. Bunday hududlarda tekshiruv intensivligini pasaytirish evaziga analitik kuzatuv, tarmoq bo'yicha segmentatsiya va yangi daromad manbalarini aniqlash ishlari kuchaytiriladi. Xavfi nisbatan past bo'lgani uchun ma'muriy resursni tejash va uni xavfli hududlarga qayta yo'naltirish ham mumkin. Shu tariqa differensial boshqaruv ma'muriy apparatning ichki samaradorligini ham oshiradi.

Past salohiyatli, biroq yuqori xavfli hududlar ko'pincha klassik nazorat usullari eng kam samara beradigan segment hisoblanadi. Chunki bu yerda soliq bazasi hali yetarlicha shakllanmagan, norasmiy bandlik yuqori bo'lishi, tadbirkorlik subyektlari mayda va parchalanib faoliyat yuritishi mumkin. Shu bois bu hududlarda fiskal siyosatning maqsadi darhol yuqori undirish emas, avvalo identifikatsiya, ro'yxatdan o'tkazish, soddalashtirilgan servis va legallashtirish xarajatlarini pasaytirishdan iborat bo'lishi kerak. Xalqaro moliyaviy muassasalar ham noaniqlik va institutsional cheklovlar sharoitida fiskal siyosatning moslashuvchanligi hamda ma'lumot sifati ustuvor ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi [9]. Demak, fiskal boshqaruvning muvaffaqiyati ba'zan undirish bosqichida emas, bazani yaratish bosqichida hal bo'ladi. Bu xulosa mahalliy byudjet daromadlarini uzoq muddatli oshirish nuqtai nazaridan ayniqsa muhimdir.

Differensial boshqaruvni amaliyotga joriy etish uchun integral hududiy indeks zarur. Muallifning fikricha, bunday indeks ikki blokdan iborat bo'lishi lozim: salohiyat bloki va xavf bloki. Salohiyat blokiga mahalliy byudjet daromadlari dinamikasi, daromad manbalari diversifikatsiyasi, raqamli to'lovlar ulushi, ro'yxatdan o'tgan subyektlar soni va tushumlarning choraklar bo'yicha barqarorligi kiritiladi. Xavf blokiga esa prognozdan og'ish, qarzdorlikning qaytalanishi, nazorat materiallari, naqdlilikning yuqori ulushi, tushum va tranzaksiyalar o'rtasidagi tafovut, takroriy huquqbuzarlik hamda norasmiy faoliyat signallari qo'shiladi. Har bir indikator vazn koeffitsiyenti orqali normallashtirilib, hududlar kvartillar yoki klasterlar bo'yicha guruhlanadi. Shu tariqa boshqaruv qarori subyektiv bahodan emas, hisoblangan integral profildan kelib chiqadi.

Indeksni tuzishda ma'lumotlarning sifatiga alohida e'tibor qaratish kerak. Chunki noto'liq yoki kechikib keladigan axborot hududning haqiqiy fiskal holatini buzib ko'rsatishi va boshqaruv resurslarini noto'g'ri yo'naltirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, rasmiy statistika, soliq hisobotlari, to'lov tizimlari ma'lumotlari, g'aznachilik ijrosi va sektorlar bo'yicha operativ kuzatuvlar yagona analitik konturda birlashtirilishi lozim [8]. Ma'lumotlar integratsiyasi faqat texnik loyiha emas, balki metodologik standartlash masalasidir: ko'rsatkichlarning davriyligi, hududiy bog'lanishi va tasnifi o'zaro mos bo'lishi kerak. Aks holda, bir tizimdagi ijobiy trend boshqa tizimdagi salbiy og'ish bilan bog'lanmay qoladi. Demak, differensial boshqaruvning asosi ma'lumot ko'pligi emas, ma'lumotlararo uyg'unlikdir.

Shu o'rinda hududiy boshqaruvda mavsumiylikni hisobga olish masalasini alohida ajratish zarur. Ko'plab tuman va shaharlarda tushumlar yil davomida bir tekis shakllanmaydi, ayrim hududlarda qishloq xo'jaligi, ayrimlarida qurilish, ayrimlarida esa servis va turizm mavsumiy yuklama hosil qiladi. PQ-397 qarorida daromadlarni choraklik taqsimotda iqtisodiy va mavsumiy omillarni hisobga olish zarurligi bejiz ta'kidlanmagan [1]. Agar hududiy xavf bahosi yillik o'rtacha ko'rsatkichlarga tayanib qolsa, tabiiy mavsumiy tebranishlar noto'g'ri talqin qilinadi va keraksiz ma'muriy bosim yuzaga keladi. Shuning uchun integral indeks yillik emas, kamida choraklik kesimda qayta hisoblanib turishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuv hududiy reaksiya mexanizmini sezilarli darajada aniqlashtiradi.

Differensial boshqaruvni soliq organlarining ichki tashkiliy tizimiga moslashtirish ham muhim vazifa hisoblanadi. Bunda markaziy apparat metodologiya va indikatorlar standartini belgilaydi, viloyat bo'g'ini hududlararo taqqoslash, klasterlash va resurslar qayta taqsimotini amalga oshiradi, tuman-shahar bo'g'ini esa operativ profilaktika va servis choralari bajaradi. Bunday uch bosqichli model bir vaqtning o'zida ham standartlashuvni, ham hududiy moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Markazlashgan nazariy yondashuv bilan hududiy amaliy tajriba o'rtasidagi uzilish aynan mana shunday boshqaruv konturi orqali bartaraf etilishi mumkin. Bu esa soliq ma'muriyatchiligini buyruqboz tizimdan analitik boshqaruv tizimiga aylantirishga yordam beradi. Natijada mahalliy byudjetlar bilan ishlash sifati ham, javobgarlik manzilliligi ham kuchayadi.

Hududiy differensiallashtirishning yana bir ustun tomoni ma'muriy yukni optimallashtirishidadir. Xavfi past va intizomi yuqori hududlarda tekshiruv sonini keskin

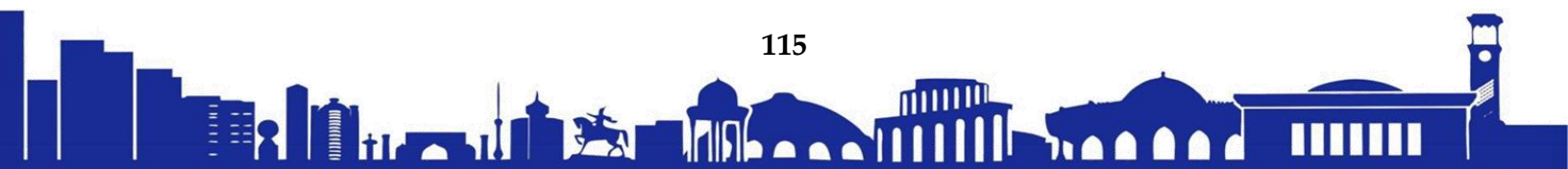

ko'paytirish fiskal qo'shimcha bermaydi, aksincha tadbirkorlik muhitiga salbiy signal yuborishi mumkin. Yuqori xavfli hududlarda esa yengil rejim samarasiz bo'ladi va yashirin iqtisodiyotga kengroq maydon qoldiradi. Demak, nazorat va servis o'rtasidagi nisbat hududiy toifaga qarab o'zgartirilishi kerak. Bu yondashuv nafaqat tushumlarni ko'paytiradi, balki soliq organining legitimligi va tadbirkor bilan muloqot sifatini ham yaxshilaydi. Shunday qilinmasa, bir hudud uchun foydali bo'lgan choralar boshqa hudud uchun keraksiz xarajatga aylanib qoladi.

Maqolada taklif qilinayotgan metodologiya qisqa muddatli fiskal samara bilan cheklanmaydi. Uning uzoq muddatli natijasi hududlar kesimida rasmiy iqtisodiy faollikni kengaytirish, daromad manbalari bazasini chuqurlashtirish va prognozlash aniqligini oshirishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, raqamli to'lovlar, elektron hujjatlashtirish va hududiy risk-skrining tizimi birgalikda ishlaganda, soliq ma'muriyatchiligi faqat undirish organi emas, balki iqtisodiy signalni qayta ishlovchi boshqaruv platformasiga aylanadi. Bu esa hududlar bo'yicha fiskal zaxiralarni erta ko'rish va transferlarga qaramlikni bosqichma-bosqich kamaytirishga xizmat qiladi. Demak, differensial boshqaruv mahalliy moliyaviy mustaqillikni mustahkamlashga ham bevosita hissa qo'shadi. Shu jihatdan u soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishning alohida emas, kompleks yo'nalishi sifatida qaralishi kerak.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, ochiq ma'lumotlar bazasida barcha hududlar bo'yicha bir xil chuqurlikdagi operativ ko'rsatkichlar hozircha to'liq shakllanmagan. Ayrim indikatorlar milliy darajada mavjud bo'lsa-da, tuman-shaharlar kesimidagi uzluksiz vaqt qatorlari hali yetarli emas. Biroq aynan shu holatning o'zi ham soliq ma'muriyatchiligini differensial boshqarish metodologiyasining dolzarbligini kuchaytiradi, chunki yangi tizim ma'lumot yetishmasligi muammosini ham yechishga xizmat qilishi kerak. Kelgusida hududiy kesimdagi to'lov, chek, qarzdorlik, ro'yxatdan o'tish va sektorli tushum ma'lumotlari birlashtirilgach, bu modelning iqtisodiy samaradorligini ekonometrik tarzda yanada chuqurroq baholash mumkin bo'ladi. Hozirgi bosqichda esa maqolada ilgari surilgan yondashuv normativ asos, statistik trend va boshqaruv mantiqini yagona ilmiy tizimga keltirishga qaratilgan. Shu sababli u amaliy siyosat ishlab chiqish uchun metodik platforma sifatida ko'rilishi mumkin.

Xulosa

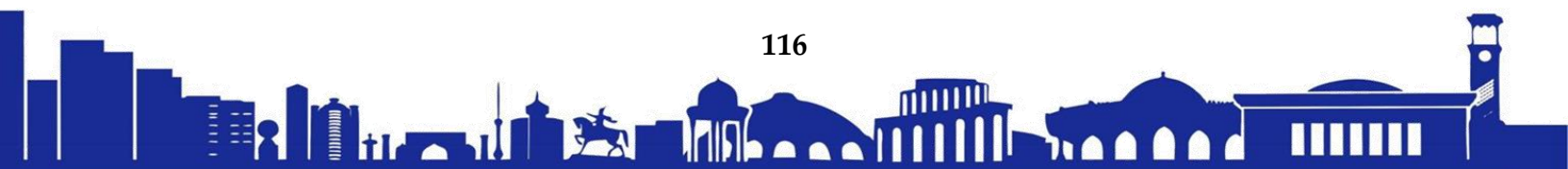
Tadqiqot natijalari hududiy soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishda fiskal salohiyat va xavf darajasini birgalikda baholash eng maqbul yondashuvlardan biri ekanini ko'rsatdi. Hududlarni faqat tushum hajmi bo'yicha ajratish ularning yashirin rezervlari, mavsumiy xususiyatlari va ma'muriy sezgirligini to'liq ochib bermaydi. Shuning uchun differensial boshqaruv modeli prognozlash, monitoring, servis va nazorat bloklarini hudud tipologiyasiga moslashtirish imkonini beradi. Maqolada taklif etilgan ikki o'qli matritsa va integral indeks hududiy qarorlarni subyektiv yondashuvdan ma'lumotlarga tayangan boshqaruvga o'tkazadi. Bu esa mahalliy byudjet daromadlarini oshirishning institutsional va metodologik asosini kuchaytiradi.

Asosiy xulosa shundan iboratki, raqamli to'lovlar kengayishi, budjet prognozlarining avtomatlashtirilishi va xufyona iqtisodiyotni qisqartirish siyosati differensial hududiy boshqaruv uchun noyob imkoniyat yaratmoqda. Agar ushbu imkoniyatlar yagona indikatorlar tizimi, choraklik risk-skrining va hudud toifalari bo'yicha moslashtirilgan ma'muriy chora-tadbirlar bilan uyg'unlashtirilsa, fiskal samara sezilarli ortadi. Xususan, yuqori salohiyatli hududlarda tezkor monitoring, past salohiyatli hududlarda legallashtirish va servisga tayangan yondashuv ustuvor bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, ma'lumotlar integratsiyasi va mavsumiy omillarni hisobga olish prognoz aniqligi hamda mahalliy moliyaviy barqarorlikni oshiradi. Demak, differensial hududiy soliq ma'muriyatchiligi yaqin yillarda mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Asosiy xulosalar

1. Hududiy soliq ma'muriyatchiligida fiskal salohiyat va xavf darajasini birgalikda baholash yagona ma'muriy modelga nisbatan ancha yuqori analitik aniqlik beradi.
2. Raqamli to'lovlar, bank kartalari aylanmasi va terminal tushumlari hududiy fiskal rezervlarni aniqlashda muhim indikativ manbaga aylanmoqda.
3. PQ-397 va O'RQ-1105 bilan shakllangan normativ muhit hududlarni choraklik, manbalar va xavf segmentlari bo'yicha boshqarishga o'tish uchun institutsional asos yaratdi.
4. Differensial boshqaruv modeli yuqori salohiyatli hududlarda tezkor monitoringni, past salohiyatli hududlarda esa legallashtirish va servisga tayangan yondashuvni ustuvor qilish zarurligini ko'rsatadi.

Takliflar

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 - 5.073 Volume-4, Issue-4

1. Hududlar uchun fiskal salohiyat va xavf indikatorlarini birlashtiruvchi yagona integral reyting tizimi joriy etilib, u har chorakda avtomatik yangilanib borilishi zarur.

2. Soliq qo‘mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, g‘aznachilik hamda to‘lov tizimlari ma‘lumotlari hududiy risk-skrining platformasida integratsiyalashgan holda ishlashi kerak.

3. Yuqori salohiyat-yuqori xavf toifasidagi hududlar uchun real vaqt monitoringi, sektorlar kesimidagi anomalija tahlili va tezkor profilaktika mexanizmlari kuchaytirilishi lozim.

4. Past salohiyat-yuqori xavf segmentlarida esa nazoratdan ko‘ra ro‘yxatdan o‘tkazish, legallashtirish xarajatlarini kamaytirish va konsultativ servisga tayangan model ustuvor qilinishi maqsadga muvofiq.

5. Mahalliy byudjet daromadlari prognozini tuzishda hududlarning mavsumiy fiskal sikli alohida modul sifatida kiritilib, natijalar hududiy KPI va transfert siyosati bilan bog‘lab borilishi kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-dekabrda PQ-397-son “Davlat budjeti daromadlarini prognozlashtirish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 25-dekabrda O‘RQ-1105-son “2026-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risida”gi Qonuni. Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2025-yil 26-dekabr.

4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Yillik hisobot 2024. Toshkent, 2025.

5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Naqd pul muomalasi bo‘yicha sharh. 2026-yil fevral. Toshkent, 2026.

6. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. “2025-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risida”gi Qonun loyihasi va Budjetnomaga sharh. Toshkent, 2024.

7. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. “2024-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risida”gi Qonun loyihasi va Budjetnomaga sharh. Toshkent, 2023.

8. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. O‘zbekiston statistika axborotnomasi. Toshkent, 2024.
9. International Monetary Fund. Fiscal Monitor: Fiscal Policy under Uncertainty. Washington, DC, 2025.
10. Organisation for Economic Co-operation and Development. Fiscal Federalism 2022. Paris: OECD Publishing, 2021.
11. Bird, R.M., Vaillancourt, F. Fiscal Decentralization in Developing Countries. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
12. Organisation for Economic Co-operation and Development. Fiscal Decentralisation and Inclusive Growth. Paris: OECD Publishing, 2023.